

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES RESEARCH

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Osmanlı Döneminde Muş (İdarî ve Sosyal Yapı)

Edip UZUNDAL¹

ÖZ

Osmanlı teşkilat tarihi üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacılar uzun bir müddet merkez teşkilatı üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ancak son dönemlerde taşra teşkilatına da gereken önem verilmeye başlandı. Bu konuda başta yüksek lisans ve doktora tezleri olmak üzere pek çok akademik eserler ortaya çıkmaya başladı. İmparatorluğun fetihlerle sınırlarının genişlemesi ve son iki yüzyılda ise küçülmesine paralel olarak taşra sisteminde de değişiklikler yaşandı. Beylerbeylik/eyalet sisteminden sonra 1864'ten itibaren imparatorluk genelinde vilayet sistemi uygulanmaya konuldu. 1864, 1867 ve 1871 nizamnameleri ile son şeklini alan vilayet sistemiyle birlikte taşra teşkilatı ve buna dair değişiklikler daha düzenli bir şekilde takip edilebilir hâle geldi. Özellikle devlet ve vilayet salnameleri taşradaki idari yapılara ait bilgilerin yer aldığı kaynaklar olarak dikkat çekmeye başladı. Bu çalışmada Osmanlı taşra teşkilatında sancak/liva olarak yer alan Muş şehrinin idari yapısı ele alınacaktır. Şehrin Türk-İslam hakimiyeti öncesi dönemlerden itibaren tarihine temas edilecek olup Osmanlı hakimiyeti sonrasında geçirdiği idari değişimler işlenecektir. Bu bağlamda temel kaynaklar Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinin ilgili fonları, salnameler ve telif eserler olacaktır. Çalışmada ayrıca Muş sancağının 19. Yüzyıldaki nüfus yapısına ve sosyal durumuna da değinilecektir. Osmanlı taşra teşkilatı içerisinde Muş sancağının erken dönemlerden son yüzyıla kadar geçirdiği idari dönüşümlerin ele alınacağı bu çalışmanın yerel tarih araştırmalarına katkı sunması en büyük hedefidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Muş, Sancak, Sosyal Yapı.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat/Türkiye, ORCID: 0000-0002-3923-546X, e-posta: edip.uzundal@gop.edu.tr.

The Administrative and Social Structure of Muş in the Ottoman Period

Edip UZUNDAL¹

ABSTRACT

In the studies on the history of Ottoman organisation, researchers had been concentrating on the central organisation for a long time. However, recently, the provincial organisation has started to be given due importance. Many academic works, especially master's and doctoral theses, have begun to emerge on this subject. In parallel with the expansion of the Empire's borders through conquests and its shrinkage in the last two centuries, there were changes in the provincial system. After the beylerbeylik/state system, the province system was introduced throughout the empire as of 1864. With the provincial system, which took its final form with the 1864, 1867, and 1871 regulations, the provincial organisation and related changes could be followed more regularly. Especially, state and provincial salnames started to draw attention as sources of information on the administrative structures in the provinces. In this study, the administrative structure of the city of Muş, which was a sanjak/liva in the Ottoman provincial organisation, will be discussed. The history of the city from the periods before the Turkish-Islamic domination will be touched upon, and the administrative changes it underwent after the Ottoman rule will be discussed. In this context, the main sources will be the relevant funds of the Presidential Ottoman Archives, salnames, and copyrighted works. The study will also touch upon the population structure and social situation of the sanjak of Muş in the 19th century. The main objective of this study is to contribute to the local history research by explaining the administrative transformations of the sanjak of Muş from the early periods to the last century within the Ottoman provincial organisation.

Keywords: *Ottoman Empire, Mus, Sanjak, Social Structure.*

¹ Asst. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Literature, Tokat/Türkiye, ORCID: 0000-0002-3923-546X, e-posta: edip.uzundal@gop.edu.tr.

1. Giriş

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat kısmında konumlanan Muş, doğuda Ağrı'nın Patnos ve Tutak, Bitlis'in Ahlât ve Adilcevaz, kuzeyde Erzurum'un Karayazı, Hınıs, Tekman, Karaçoban, batıda Bingöl'ün Karlıova ve Solhan, güneyde ise Diyarbakır'ın Kulp, Siirt'in Sason, Bitlis'in Güroymak ve Mutki ilçeleri ile çevrilidir. Evliya Çelebi, Muş'tan bahsederken, şehrin iklimi, ürünleri, ovası ve Malazgirt Kalesi'nden bahseder (Evliya Çelebi, 1996: V/22-24).

Muş'un fiziki yapısı ile ilgili olarak bilgi veren Şemseddin Sami, Bitlis Vilayetinin 65 km. kuzeybatısında yer alan şehrin güzel bir tepenin eteğinde kurulduğundan bahsederek, aynı zamanda sancak merkezi olan Muş'un 27.000 nüfusa sahip olduğunu yazar. Şehir merkezinde üç büyük cami, on mescit, dört kilise, altı medrese, beş han, dört hamam, yüz elli dükkân ve otuz çeşmesinin olduğunu belirtir (Sami, 1317: 4478).

Genç Dağları, Muş ilini batıdan, Bingöl Dağları kuzeyden, Sason Dağları ise güneyden kuşatmakta olup, Süphan ve Nemrut Dağları ise Muş'u doğudan çevrelemektedir. Muş il merkezi, 2100 metre yüksekliğindeki Kurtik Dağı'nın yakınında konumlanmaktadır. Muş merkezinin kuzeyinde Şerafettin Dağları, batısında ise Kozma Dağları yer almaktadır (Aykan, 2015: 11-112). Dağlık ve yüksek bir coğrafyaya sahip olan Muş'un rakımı 1250 metre civarındadır. Verimli alüvyonlarla örtülü ovaların yüksekliği yaklaşık 1300 metre olup gerek Muş Ovası'nda ve gerekse tepelik yerlerde buğday, arpa, yulaf, mercimek, darı, çavdar ve nohut yetiştiriciliği yapılmaktadır. Ayrıca tepe ve dağ eteklerinde tütün ve üzümün yetiştirildiği, Murat Nehri'nin sulamada kullanıldığı Kamusu'l-Âlâm'da kaydedilmiştir. Murat ve Karasu Nehirleri kenarında pirinç tarımı yapılmakta ve ayrıca fındık tarımı ile şalgamcılığın gelişme kaydettiği de bilinmektedir (Aykan, 2010: 7). Muş Ovası'ndan geçen Murat Nehri, doğu-batı doğrultusunda mecrasını açmıştır. Ovanın diğer önemli bir akarsuyunu ise Karasu Nehri oluşturmuştur (Sami, 1317: 449). Eskiden dağlardaki meşe ve alçak yerlerdeki kavak ağaçlarından oluşan ormanlık alanlar bugün yok denecek kadar azalmıştır (Erzurum Vilayet Salnamesi 1291 (1874): 177).

Muş'un kuzey ve kuzeybatısında yer alan platolar kalın bir toprak tabakası ile örtülü ve sulaktır. Sulak alanların otlak olarak kullanıldığı bilinmektedir. Muş, Bulanık ve Malazgirt ovaları önemli düzlükler olarak sıralanır. Bunların içerisinde Muş Ovası, önemli tarım alanları arasındadır (Sami, 1317: 4479). Göller arasında Bulanık, Akdoğan, Küçük Hamurpet ve Kaz gölleri önemli bir yer tutar (Baykara, 1988, 11; Sami, 131: 4480). 1874 tarihli salnameye göre, merkeze bağlı Eyerden, Varto'ya bağlı Bazikan, Kandemir ve Alagöz'de dört adet kaplıca bulunmaktadır. Kandemir ve Alagöz Dağlarında kurşun ve demir madeni çıkartılarak işlenmiştir (Erzurum Vilayet Salnamesi 1291 (1874): 168, 179-184; Erzurum Vilayet Salnamesi 1291 (1874): 165; Erzurum Vilayet Salnamesi 1288 (1871): 171).

2. Osmanlı Hâkimiyeti Öncesinde Muş

Muş'un ne zaman kurulduğu ve adını nereden aldığı ile ilgili pek çok rivayet mevcuttur. Asurlulardan kaçıp Muş'un olduğu bölgeye gelen İbrani kabilelerin şehri kurdukları, Süryanicede nehir ve akarsularının (Murat ve Karasu) buradan geçmesinden dolayı buraya "Muşa" denildiği kayıtlarda zikredilen bilgiler arasındadır (Aykan, 2010: 5). Bir diğer rivayette ise M. Ö. 12. yüzyılda gerçekleşen Ege göçleri sonrasında kurulduğu ifade edilir. Asur kaynaklarında adı geçen ve Yukarı Dicle Vadisi'ne yerleştikleri bilinen Muşkilerden ismini aldığı, M.Ö. 2. binin ikinci yarısında Orta Anadolu'da Hatti egemenliğine son vererek doğuya doğru genişleyen Muşkilerin bir kolunun Muş yöresine gelerek şehrin temelini attıkları bilinen bir diğer tarihi anlatıdır. Asur kaynaklarında M.Ö. 12-8. yüzyıllar arasında adlarından sıkça bahsedilen Muşkilerin M.Ö. 12. yüzyılın ilk yarısında büyük bir ordu ile Torosları aşarak güneye indikleri ve Asur sınır kentlerini tehdit ettikleri kaynaklarda zikredilir (Parmaksızoğlu & Çağlayan, 1976: 120-130).

Muş'un kuruluşu ve ismi ile ilgili olarak İslam kaynaklarında değişik rivayetler vardır. Bu rivayetlerin birinde, Muş'un Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in torunu tarafından kurulduğu rivayet edilir. İlkçağda Muş'u içine alan bölgeye "Taronit" denilmiş, bölgenin merkezi durumundaki Muş'un adı "Taron" olarak kayda geçmiştir. Bu kelime İslam kaynaklarında da kullanılmıştır (Tuncel, 2020: 369).

Muş ve çevresinin ilkçağ tarihinin Urartularla başladığını söyleyenler, Muş'un Varto ilçesinin Kayalıdere mevkiinde ortaya çıkartılan ve Urartu Kralı II. Sarduri dönemine (M.Ö. 764-735) ait kale kalıntısını delil olarak göstermektedirler. Urartu Devleti'nin bundan sonraki tarihi Asur, Kimmer ve İskit savaşlarıyla geçmiştir (Parmaksızoğlu & Çağlayan, 1976: 120-130). Muş, Urartu Devleti için önemi bir yerde olup başkent Tuşpa'dan batıya giden yol, Malazgirt Ovası'nı geçtikten sonra Murat Irmağı vadisi boyunca Varto'nun güneyinden Muş Ovası'na geçmektedir. Bu yol batıda Bingöl'den Elazığ ve Malatya yolu ile Orta Anadolu ve Kuzey Suriye'ye uzanmaktadır. Doğu'da İran coğrafyasından Medler, Asur Devleti ortadan kaldırılınca Muş Ovası'na kadar gelmişlerdir. Urartu Devleti, M.Ö. 585'te Med, Kimmer ve İskit akınları sonunda resmen yıkılınca, Muş'un tabiiyeti M.Ö. 550'de Perslere geçmiştir (Şahin, 2007: 157).

Perslerin Doğu Anadolu'daki hâkimiyetleri yaklaşık 200 yüzyıl kadar sürmüştür, I. Darius zamanında güçlerinin zirvesine çıkmışlardır. Muş ve çevresi de Pers hâkimiyetinde Babil Büyük Satraplığı içinde yer almıştır. Muş ve çevresi, bundan sonra Roma, Part ve Ermeni derebeylerinin hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. M.S. 215'te Part-Roma Savaşlarında Roma İmparatoru Macrinus yenildikten sonra Nisibis (Nusaybin)'i bırakarak geri çekilmiş ve Güney Doğu Anadolu'dan Fırat'ın batısına kadar olan Roma hâkimiyeti sona ermiştir (Sarfaraz & Firuzmandi, 1923: 109).

Pers kökenli olup Sasani hanedanından gelen I. Ardeşir'in M.S. 226'da İran'da kurduğu Sasani Devleti, Doğu Anadolu'nun tarihinde yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Sasani Devleti, çok kısa bir süre içinde hâkimiyet alanlarını genişleterek Roma İmparatorluğu'nun en büyük rakibi olmuş, bundan

sonra Roma-Sasani mücadeleleri başlamıştır. Sasani hâkimiyeti yaklaşık 400 yıl sürmüş, bu sürede Doğu Anadolu toprakları Bizans-Sasani mücadelelerine sahne olmuştur (Kaçar, 2008: 8-10). Muş ve çevresindeki Sasani hâkimiyeti İmparator Heraklius döneminde Bizans Ordularının Sasanileri yenmesiyle sona ermiştir. 637’de Müslüman Arap komutanlardan Sad bin Ebu Vakkas, Sasani ordusunu bozguna uğrattınca, Muş’un güneyine kadar Arap hâkimiyeti genişlemiştir. Ancak Arap hâkimiyeti sırasında Bizans ordusunun bölgedeki etkisi kısmen devam etmiştir (İbn Sa’d, 1960: 140; Zarinkoob, 1999: 197-199).

Bizans hâkimiyeti döneminde Taron (Themasi) idari bölgesi içerisinde yer almış, Ortaçağ boyunca bu isim ile anılmıştır. Hz. Ömer devrinin sonlarına doğru 641’de İyaz bin Ganem komutasındaki Arap ordusu Bitlis, Ahlât ve Muş’u almış, 642’de Habib bin Mesleme ve Selman bin Rabia bu bölgeye ikinci bir sefer düzenlemişlerdir. Muş ve civarı Emevîlerin ilk döneminde Bizans hâkimiyetine geçmişse de Emevî askerleri tekrar denetimi sağlamışlardır. Emevîlerden Abdülmelik zamanında Muhammed bin Mervan, Muş’u Diyarbakır Amidliğine ve buradan da el-Cezire’ye bağlamıştır (Köymen, 1992: 29; Bulduk, 2004: 16-19).

Muş, Abbasilerin ilk yıllarında el-Avâsım sınırları içerisinde yer almış, daha sonra Bağrati Hanedanlığının eline geçmiştir. Bu dönemde meydana gelen ayaklanmada Muş Valisi Yusuf Bin Abi Said Al-Marvazi öldürülmüştür. 10. ve 11. asırlarda Muş, Ahlât ve çevresi doğuya doğru genişlemek isteyen Bizans İmparatorluğu ile Doğu Anadolu’ya hâkim olan Abbasiler arasında sık sık el değiştirmiştir (Sümer, 1990: 49).

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Dandanakan Savaşı’ndan (1040) sonra Anadolu’ya bir sefer düzenlemiş ve 1054’te Malazgirt’i kuşatmıştır. Sultan Tuğrul Bey’in ölümünden sonra yerine geçen Sultan Alparslan, 1071’de Malazgirt Savaşı’nı kazanıp bölgedeki Bizans hâkimiyetini sona erdirmiştir (Köymen, 1992: 30-35). 1100 yılında Selçuklu hanedanına mensup Sökmen el-Kutbî tarafından Ahlatşahlar Beyliği’nin kurulmasıyla birlikte, Muş ve çevresi beyliğin sınırları içerisinde yer almıştır. Bölge, Ahlatşahlar, Artuklular ve Eyyubiler arasında yaşanan hâkimiyet mücadeleleri sırasında birkaç kez el değiştirmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad’ın ölümünün ardından, Moğollar Anadolu’ya hızlı bir şekilde ilerlemiş; 1243’te gerçekleşen Köse Dağ Savaşı’nın ardından Anadolu’nun büyük bir kısmı Moğol egemenliği altına girmiştir. Bu süreçte Muş ve çevresi de Moğolların tahribatına ve katliamlarına maruz kalmıştır (Turan, 1993: 92-93; Sümer, 1990: 21; İbni Bibi, 1941: 214-220). Yıldırım Bayezid, 1402’de Timur’a yenilince Anadolu’daki Osmanlı hâkimiyeti kaybedilmiş, Anadolu’daki otorite boşluğundan faydalanan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri bölge üzerinde hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. (Turan, 1993: 111-116; Sümer, 1990: 47-54).

3. Osmanlı Hâkimiyetinde Muş Sancağı

Fatih Sultan Mehmed, 1473’te Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’a karşı kazandığı zaferle birlikte bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde ise, 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı’nın ardından Muş, Osmanlı topraklarına dâhil edilmiş ve idarî açıdan

yeniden yapılandırılarak Osmanlı yönetim sistemine entegre edilmiştir. 1548’de Van Eyaleti’nin teşekkülünden sonra bu eyaletin bir sancağı olarak idarî taksimatta yerini almıştır. 1520 yılına ait idarî taksimatta Muş Sancağı tabiri kullanılmıştır. 1520’de Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı Bitlis Sancağı’nın nahiyesi olmuştur (Duman, 1999: 7; Darkot, 1978: 746; Kunt, 1978: 144, 172-173; Baykara, 1988: 202-205). Muş’un sancak statüsü kazanması ise İran ile imzalanan 1555 Amasya Antlaşması’ndan sonraki yıllara rastlar. Muş’un nahiyelikten sancağa geçişine dair elimizdeki ilk kayıt 18 Zilkade 966/22 Ağustos 1559 tarihli fermanıdır. Alanoğlu’nun konuyla ilgili çalışmasında aktardığına göre, Diyarbekir beylerbeyine yazılan bu hükümde, kendi eyalet askeriyeye birlikte Van ve Bağdat beylerbeyine bağlı olan sancaklardan Hizan, Kisan, Muş, Ağakis sancakbeyleri ile Hakkari, Hazzo ve Palu hâkimleriyle Muş Ovası’nda toplanmaları ve sefere katılmaları emredilmişti (Alanoğlu, 2019: 149).

1578’de Osmanlı-İran savaşlarının başlamasına kadar Muş Sancağı, Osmanlı ümerasının idaresinde bulunan klasik sancak olarak kalmıştır. 1579’da gönderilen bir hükümle, Bitlis *ocaklık tarikiyle* Nahcivan hâkimi Şeref Han’a verilmiştir. Şeref Han’ın Bitlis hâkimi olmasından sonra 17 Şubat 1579’da Muş sancakbeyliği Şeref Han’ın oğlu Ahmed Bey’e 210.000 akçe ile tevcih olunmuştur (Kütükoğlu, 1962: 65; Kılıç, 1999a: 158-159). Muş Sancağı’nda 1593’te yapılan tahrirde, “*Bitlis hâkimi Şeref Han hükümetinden ayrılarak kadimden olageldiği üzere müstakil sancak olarak*” kaydedilip 9 Mart 1593 tarihli bir buyruldu ile Canik sancakbeyi Cafer Bey’in uhdesine verilmiştir. Osmanlı Devleti, İran savaşları sırasında Muş Sancağı idaresini önce klasik statü ile Ahmed Bey’e tevcih etmiş, bir süre sonra ise Bitlis hükümetine bağlamıştır. 1590’da imzalanan İstanbul Anlaşması’ndan 1603’e kadar Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinde göreceli bir durağanlık dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Muş Sancağı tekrar klasik Osmanlı sancağı statüsüne kavuşarak sancakbeyliği ümeraya verilmiş, Diyarbekir Beylerbeyliği’ne bağlı olan Bitlis Sancağı’nın bir nahiyesi olmuştur (Turan, 1963: 219-220; Kılıç, 1999a: 158). Muş’un devam eden idari statü değişikliklerini gösteren önemli bir kaynak da I. Ahmed’in saltanatının ilk yıllarına tekabül eden 1605 tarihli tımar icmal defteridir. Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis sancaklarına ait olan bu defterin tamamı 168 sayfadan oluşmaktadır. Bu defterde Muş sancağı, Muş merkez nahiyesi ve Ohkan nahiyesi olmak üzere iki nahiyeden oluşan müstakil sancak olarak kayda geçmiştir. Defterin 82-117 sayfaları arası “*Defter-i İcmâl-i Livâ-i Muş*” başlığını taşımaktadır (Alanoğlu, 2019: 155).

Muş Sancağı, defterin tanzim edildiği I. Ahmed’in saltanatının ilk yılları olan 1604-1605 tarihlerinde yine Bitlis hâkimi Şeref Han’ın tasarrufunda olmuştur. Zira Muş Mirliya Has’ı Bitlis Sancağı bünyesinde Şeref Han’ın hasları içinde yazılmıştır. 1603’te Tebriz’in Safevîlerin kontrolüne geçmesiyle Osmanlı-İran ilişkileri tekrar gerilmiş ve bu gerginlik, iki devlet arasında yeni bir savaş beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Osmanlı yönetimi, bölgedeki yerel beylerin nüfuzundan yararlanmak amacıyla Muş Sancağı’nın yönetimini yeniden Şeref Han’a teslim etmiştir (Kılıç, 1999a: 159-160).

Osmanlı Devleti’nin 1631-1632, 1637 ve 1641 yıllarına ait idari taksimat kayıtlarında, Van Eyaleti’ne bağlı sancaklar arasında Muş Sancağı yer almamaktadır. Muş Sancağı, bu defterlerin düzenlendiği tarihten kısa bir süre sonra Bitlis Sancağı’na bağlı bir nahiye olarak kayda geçirilmiştir.

Nitekim, 1655'te bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de Muş Ovası haracının IV. Murad tarafından "kayd-ı hayat" şartıyla Bitlis hâkimine tahsis edildiğini belirtmiştir (Kılıç, 1999a: 160; Evliya Çelebi, 1986, IV/484).¹

Osmanlı Devleti'nin mülki taksimatında Muş ve çevresi 16. ve 17. yüzyıllarda Van Beylerbeyliği'ne bağlı sancak merkezi olarak yer almıştır. 1750-1800 yıllarına ait Divan-ı Hümayun Tahvil Defteri'nde Muş, Van Eyaleti sınırları içindeki bir sancak olarak kaydedilmiştir. 1808'de sancak valiliği görevini ise Mehmed Mir Bey üstlenmişti. 19. yüzyıl başlarında sancak esaslı idari taksimatta yine Van Eyaleti'ne bağlı görülmektedir (İnbaşı, 2006: 198, 209).

4. Tanzimat Sonrasında Muş Sancağı'nda İdarî Yapı ve Bölgenin Sosyal Durumu

II. Mahmud dönemi, Tanzimat devrinin bir hazırlık evresi gibi görülmektedir. Zira Tanzimat ile hayata geçirilen idarî, askeri, iktisadî pek çok değişiklikler bu dönemde şekillenmeye başlamıştı. Bunlardan en önemlisi ayan ve eşraf denilen yerel güçlerin bertaraf edilmesi ve vasfını yitirdiğine inanılan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine merkezi ve modern bir ordu kurulması girişimidir. Bu hadiselerin Muş sancağına yansıyan yönü ise Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kendini gösterdi. Sultan II. Mahmud, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırırken isyan eden Erzurum Eyaleti Yeniçeri Ağası Gürcü Osman Paşa'nın yakalanması görevini Muş Beyi Emin Paşa'ya verdi. Yakalanıp Varto'ya getirilen paşa burada idam edildi. Ancak bu durum Doğu Anadolu'daki yerel paşaların nüfuzlarını artırarak merkezi otoriteye karşı ayaklanmasına neden oldu. Bunun üzerine devlet, 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yerel beyliklere son vermeye ve merkezi otoriteyi tesis etmeye başladı. Muş'un Bağlar Köyü yakınındaki Alâeddin Paşa oğullarının konağına hücum eden halk, konağı yağmaladı. Bu olaydan sonra Muş'ta yerel paşalık dönemi sona erdi ve yukarıda zikredildiği gibi Erzurum'a tabi sancak merkezi hâline getirildi (Aydın, 1998: 52; Kılıç, 1999b: 121-122).

1847'de Muş sancağı, Diyarbekir, Van, Hakkari, Mardin, Cizre ve Bohtan sancakları ile birleşerek Kürdistan eyaleti ismiyle yeni bir eyalet kuruldu. Muş'un Kürdistan eyaletine bağlı bir sancak olması durumu 1856 yılına kadar devam etti (Baykara, 1988: 107, 118; Özkan, 2019: 211-212). 1856 sonlarında tekrar Erzurum eyaletine bağlandı. Bitlis'in 1880'de vilayet hâlinde yeniden teşekkülü ile Muş buraya tabi bir sancak hâline getirildi. 1888 tarihli Devlet Salnamesi'nde merkez kazayla birlikte Varto, Bulanık ve Malazgirt olmak üzere dört kazadan müteşekkil bir sancak durumundadır. 1889 ve 1890 tarihli salnameler incelendiğinde bu dört kazaya Sason kazasının da ilave edildiği görülecektir (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1305 (1888): 48; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1306 (1889): 512-513; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1307 (1890): 638-640). 1871 ve 1874 tarihli Erzurum Vilayet Salnamelerindeki verilere göre Muş, sancak statüsünü korumaya devam etti. 1874 tarihli salnamedeki verilere göre, merkezde 2704 hane, 387 dükkân, 9 medrese, 2 han, 8 cami ve 19 kilise bulunmaktaydı.

¹ Konu hakkında ayrıca bkz. (İnalçık, 2009: 139-140; Uzunçarşılı, 1998: 275-276; Gökbilgin, 1992: 69-78).

1874 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Muş merkez kazasının 10140 olan toplam erkek nüfusun 5521'i Müslüman, 4619'u Hristiyan'dır. Aynı Salnamede Bulanık'ın 5176 toplam nüfusunun 1341'i Müslüman, 3835'i ise Hristiyan olarak hesaplanmıştır. Malazgirt'te ise toplam 5094 nüfustan 3218'i Müslüman ve 1876 Hristiyan tespit edilmiştir (Erzurum Vilayet Salnamesi 1288 (1871): 86; Erzurum Vilayet Salnamesi 1291 (1874):145, 151).

Kafkasya'da gerçekleşen Rus işgali sonrasında tüm Anadolu'da olduğu gibi Muş sancağına da ciddi boyutta muhacir iskânı gerçekleşti. Kırım Harbi ile başlayan göç süreci 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde doruk noktasına ulaştı. 1900'lerin başında devam eden son göç halkasıyla birlikte Muş şehrinin demografik yapısında çeşitlilik meydana geldi. Muhacirler Muş sancağının merkeze bağlı köyleri ile Varto ve Bulanık kazalarına bağlı köylere yerleştiler. Gelen göçmen nüfusun etnik kökenlerine bakıldığında Çeçen-İnguş, Avarlar, Lezgiler ve Osetler'den oluşmaktadır. Ayrıca Muş, Bulanık ve Malazgirt'e bağlı birkaç köyde yaşayan Karapapaklar/Terekemeler de gelen göçmenler arasındaydı (Öztürk & Toprak, 2018; 449).

19. yüzyılda kaza, nahiye ve sancak isimleriyle farklı idari statülerde Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine bağlı olan Muş şehri, Doğu Anadolu'nun tipik özelliklerini taşımaktaydı. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların aktardığına göre, sosyal ve iktisadi hayatta, geçmiş zamanlardan beri pek çok şeyin değişmediğinden bahsetmişlerdir. Buna göre gerek günlük hayat gerekse maddi imkânlar bakımından insanlar ibtidai bir hayat sürmekteydiler. Köy toplumunu teşkil eden Müslüman Kürtler ve Hristiyan Ermeniler, bazen aynı köyde bazen de komşu köyler şeklinde yaşamaktadır. Ermeniler yerleşik bir hayat biçimine sahip olup tarım ve hayvancılıkla geçinirken, Kürtler daha çok yarı göçebe şekilde hayatlarını idame ettirmekte ve hayvancılıkla iştigal etmekteydiler. Kürtlerde ictimai hayatı şekillendiren şey aşiret yapısıydı. Merkezi otoriteden uzaklık, göçebe aşiret ve eşkıyaların saldırıları ve ağır vergi yükü bölge halkının en temel sorunları olarak göze çarpıyordu (Arvas, 2019: 173).

Sultan II. Mahmud'un yerel güç unsurlarına son vermesi ve her yerde olduğu gibi Muş ve çevresinde de merkezi otoriteyi tesis etme çabaları, ardından Tanzimatla birlikte vergi dağılımı ve toplanmasında görece daha sistemli ve adil bir usulün tatbiki bölge halkı tarafından müspet karşılandı. Muş ve çevresinde Tanzimat reformlarının uygulanması ve beylik düzeninin sona ermesinden en çok Ermeniler memnun kaldı. Tanzimattan sonra beylerin aradan çıkarılmasıyla devlet ile köylüler doğrudan irtibata geçmiş oldular (Arvas, 2019: 175-177).

Yerel beylerin ortadan kaldırılması Muş sancağında tüm sorunların çözüldüğü anlamına gelmiyordu. Devlet idaresi hemen tesis edilemediği için bölgede bir otorite boşluğu meydana geldi. Yeni güç unsurları, aşiret reisleri, ağalar ve şeyhler olmuştu. Sultan Abdülhamid döneminde aşiretlerin gücü ve nüfuzu daha da arttı. II. Abdülhamid, 1889'da Doğu Anadolu'da sükûneti sağlamak ve doğudan gelecek Rus tehlikesine karşı mahalli güçleri kullanmak için kurduğu Hamidiye Alaylarının başına yöredeki aşiret ağalarını getirdi. Bunun için İstanbul'da açılan askeri okullarda aşiret ağalarının çocukları eğitime başlandı (Arvas, 2019: 1756-177; Ergül, 1997: 48-70). Ancak 1890'lı yıllara

gelindiğinde Anadolu'da Ermenilerin faaliyetleri başladı, çeteler hâlinde hareket eden Ermeniler Muş, Bulanık, Malazgirt ve Varto köylerinde katliama giriştiler (BOA. YEE. 34/8; YEE. 34/9; YEE. 34/11; YEE. 34/15; Y. PRK. AZJ. 16/20). Dolayısıyla diğer bölgelerde olduğu gibi Muş'ta da Hamidiye Süvari Alayları kuruldu (Aykan, 2010: 41). Ancak bu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından kışkırtılan aşiretlerin birbirine girmesiyle asayiş bozuldu (BOA. HR. SYS. 2748/2; HR. SYS. 2749/1; HR. SYS. 2750/1). Muş, batılı devletlerce körüklenen Ermeni Taşnaklarının ihtilal hareketine sahne oldu. 1894'te Sason olaylarını müteakip 1895'te hükümetin kurduğu ve Erzurum'daki Fransa, İngiltere ve Rus Konsoloslarının katıldığı bir heyet Muş'ta toplanarak isyanın sebeplerini görüştü. 1901'de Muş'ta faaliyetlerde bulunan Ermeni çeteleri köyleri yağmalayarak hükümet kuvvetleriyle çarpıştılar. 1905'te baş gösteren Ermeni baskınları Muş ve çevresine büyük zarar verdi (BOA. A. MKT. MHM. 673/25; YEE. 4/47; YEE. 5/54; YEE. 5/133; YEE. 5/134).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu Kafkasya Cephesi'nde başarısız olunca Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal etti. Ruslar 1915'te Eleşkirt ve Pasinler üzerinden Malazgirt'e doğru ilerlerken, Ermeniler de Rus işgalini kolaylaştırmak için Muş, Varto ve Bulanık'ta Müslüman köylere baskınlar düzenleyip Müslüman halkı katletmeye başladı. Rusların desteği ile iyice artan Ermeni katliamlarından korkan Müslüman halkın bir kısmı, Elazığ ve Diyarbakır tarafına kaçtılar. Bütün çabalara rağmen 1915'te Varto, 1916'da Muş, Rus ordusunun eline geçti. Rus ordusu, 1917'de Doğu Anadolu'dan çekilirken, ağır silahları Ermenilere bırakarak onların Müslüman halka karşı yaptıkları katliamın devamını sağladılar (BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113; BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 75-91, 103-106, 11-113, 163-166; Karadeniz, 2010: 183-198).

Millî Mücadele yıllarında tekrar Bitlis Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Muş şehri, Malazgirt, Bulanık ve Varto kazalarından oluşmaktaydı. Ermeni saldırıları sonrasında Rus işgaline uğrayan şehir büyük Müslüman göçüne sahne olmuştu. Muş muhacirleri Anadolu'nun farklı şehirlerine dağıldılar. En yakın bölge olan Siirt'ten Bursa'ya kadar olan geniş bir sahaya yayılan halk gittikleri şehirlerde birçok sorunla karşılaştılar. Nüfusu yarı yarıya azalan Muş sancağı savaştan sonra tekrar toparlanma devresine girdiyse de harap olan Muş ve kazalarının kendilerini siyasi, iktisadi ve sosyal yönden toparlayabilmeleri maddi imkânsızlıklar ve insan faktörü sebebiyle onlarca yıl sürdü (Selvi, 2023: 321).

5. Sonuç

Muş şehri ve çevresi Eskiçağ döneminde Asur, Urartu, Med, Pers, Roma ve Bizans hâkimiyetinde kaldı. 640'lı yıllarda İslam hâkimiyetine giren bu topraklar uzun yıllar Bizanslılar ile Müslüman devletler arasında el değiştirdi. 11. yüzyıldan itibaren bölgede Türk akınları yoğunlaştı. Ahlatşahlı, Akkoyunlular ve Karakoyunlular sonrasında bölge Çaldıran Zaferi ile 1514'ten itibaren tamamen Osmanlı hâkimiyetine girdi.

Osmanlı taşra teşkilatında yaşanan gelişmelerden etkilenen Muş şehri, genel manada sancak hüviyetini muhafaza ederek Van, Erzurum ve Bitlis gibi komşu illerin eyalet/vilayet sistemi içerisinde yerini aldı. Bulunduğu coğrafi konum ve iklim şartları büyümesini ve gelişmesini menfi manada

etkilediyse de bünyesinde barındırdığı farklı etnik grupların varlığı son yüzyılda adından söz ettirmesine neden oldu. Özellikle Sultan Abdülhamid döneminde ve Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan Ermeni Olayları bunun önemli örneklerinden biridir. Rus işgalcilerinin desteğini alan Ermeni çetelerinin yol açtığı tahribat ve yıkım bölgedeki Müslüman ahalinin göç etmesine neden olmuştu. İhtilalci Ermeni çetelerine karşılık Sultan Abdülhamid'in emriyle kurulan Hamidiye Alayları, bölgenin sosyolojik yapısını ortaya koyan önemli kurumlardandır. Zira bu alaylar umumiyetle bölgenin yerli Kürt aşiretlerinden müteşekkil idi. Hamidiye Alayları, bölgenin Ermeni işgaline karşılık bir set çekmiş olmakla birlikte aşiretlerin kendi içindeki mücadelelerinde kullandıkları bir güç aparatına dönüşmüştü. Zaten iktisadî anlamda zor durumda olan Muş ahalisinin hayatı, Ermeni çeteleri ve aşiret güçlerinin çatışmaları ile içinden çıkılmaz hâle gelmişti.

Bununla beraber 93 Harbi ve öncesinde pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Muş şehrine de özellikle Kafkasya'dan ciddi bir muhacir kitlesi gelip yerleşti. Muhacirlerin iskânıyla şehir merkezinde ve kazalarda kurulan köylerin büyük bir kısmı mevcudiyetini hâlâ muhafaza etmektedir. Muş merkeze bağlı Çöğürlü ile Varto'ya bağlı Ulusırt köyleri Kafkasya'dan gelen Çeçen-İnguş kökenli muhacirlerin yaşadığı köyler olarak bilinmektedir. Bulanık ve çevresinde kurulan Terekeme-Karapapak köyleri de bunlara örnektir.

Netice olarak Muş şehri, Osmanlı taşra teşkilatının önemli bir parçası olup, idari yapısı, sancakbeyleri ve sosyal-kültürel özellikleriyle Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde dikkat çeken bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

A-Arşiv Belgeleri

-Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.) 2748/2, 2749/1, 2750/1, 2872/4, 2872/2.

Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM.) 673/25.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 34/8, 34/9, 34/11, 34/15, 4/47, 5/54, 5/133, 5/134.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.) 16/20.

B-Süreli Yayınlar

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1305 (1888)-1306 (1889)-1307 (1890).

Bitlis Vilayet Salnamesi 1310 (1892).

Erzurum Vilayet Salnamesi 1288 (1871)-1291 (1874).

C-Kitap, Makale ve Tezler

Alanoğlu, M. (2019). Nahiye'den Sancağa: 16. Yüzyılda Muş'un İdari Yapısı. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 147-159.

- Arvas, T. Z. (2019). 19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 173-190.
- Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aykan, G. (2010). Muş Almanağı. Muş.
- Aykan, G. (2015). *Tarihte Muş ve Muş'ta Tarih*. Ankara: Muş Valiliği ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajans
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bulduk, A. (2004). *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*. yay. Haz. M. Öztürk-İ. Yılmazçelik. Elazığ.
- Bury, J. B. (1923). *History Of The Later Roman Empire*. Macmillan.
- Darkot, B. (1978). Muş. *Millî Eğitim İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 3, 744-747.
- Duman, H. (1999). *Osmanlı Salnameler ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*. C. II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Evliya Çelebi. (1996). *Tam Metin Seyahatname*. C. V. yay. haz. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Evliya Çelebi. (1986). *Seyahatname*. C. IV. yay. haz. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Gökbilgin, M. T. (1992). *Kanunî Sultan Süleyman*. İstanbul: MEB Yayınları.
- İbn Sa'd. (1960). *et-Tabakatü'l Kübra*. C. III. yay. haz. İhsan Abbas. Beyrut.
- İbni Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*. terc. M. Nuri Gençosman. Ankara: Uzluk Basımevi.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- İnbaşı, M. (2006). Van Valileri (1755-1835). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 29, 195-212.
- Kaçar, T. (2008), Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz, *Tarih Dergisi*. 47, 1-22.
- Karadeniz, Y. (2010). Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi (1915-1918). *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*. 183-198.
- Kılıç, O. (1999a). Muş Sancağı Dirlikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(1), 155-178.
- Kılıç, O. (1999b). Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 10, 119-137.
- Köymen, M. A. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kunt, M. (198). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Özkan, E. (2019). "19. Yüzyılda Muş'un İdari Yapısındaki Değişikliklerin Tespiti", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, 209-217.
- Öztürk, A. & Toprak, S. (2018). Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1856-1905). *SUTAD*. 43/437-458.
- Parmaksızoğlu, İ. & Çağlayan, Y. (1976). *Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*. Ankara: Funda Yayınları.
- Sarfaraz, A. A. & Firuzmandi, B. (1996). Mad, Hakhamanishi, Ashkani, Sasani. Marlik.

- Selvi, H. (2023). Millî Mücadele Döneminde Muş. *Millî Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918-1923*, Türkiye Bilimler Akademisi. 9, 321-354.
- Sümer, F. (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, T. E. (2007). *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*. Malatya.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Âlâm*. C. VI. İstanbul 1317.
- Şeref Han. (1990). *Şerefname*. terc. Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul.
- Tuncel, M. (2020). Muş. *TDVİA*, 31/368-371.
- Turan, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turan, O. (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Ş. (1963). XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-1632 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri). *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*. Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Tarihi*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zarinkoob, A. (1999). *Rûzgaran: Tarikh-i Iran ez Ağaz ta Sükût-u Saltanat-ı Pahlavi*. Sukhan.

Extended Abstract

The main purpose of this study is to reveal the historical development, administrative structure, and social status of the sanjak of Muş, which was part of the provincial organisation of the Ottoman Empire. In the work, the administrative changes of Muş during the Ottoman period are discussed in detail, and how the Ottoman provincial administration functioned in this sanjak is explained. In addition, the historical adventure and social structure of Muş from before the Turkish-Islamic domination to the pre-Republican period are analysed. This study aims to provide a micro-level example of Ottoman provincial administration and to contribute to local history studies.

For a long time, the central administration and the palace bureaucracy were prioritised in Ottoman historical studies, while studies on the provincial structure remained in the background. However, in recent years, the place of the provincial organisation within the integrity of the empire has begun to attract more attention. In this context, this study on the Sanjak of Muş fills an important gap both in terms of showing how the Ottoman provinces were organised and in terms of being one of the academic examples trying to determine the special situation of Muş. Since there are very few studies that deal with the historical development of Muş on its own, this work is a valuable resource for both historians and researchers working on the region.

The study covers a wide period of time, starting from the historical geography of Muş and extending from the pre-Islamic periods to the period of Ottoman rule. Firstly, the historical background of Muş was created by giving information about the Assyrian, Urartu, Median, Persian, Roman, and Byzantine periods. Then, developments during the Turkish-Islamic states such as the Seljuks, Ahlatşahlar, Ayyubids, Ilkhanids, Karakoyunlular, and Akkoyunlular are presented. In the Ottoman period, the administrative status of Muş, its sanjakbeylik structure, its place in the fief system, its restructuring after the Tanzimat, and its integration into the province system are examined in detail. In addition, socio-political factors such as population structure, migration movements, relations between social groups, Armenian events, and Hamidiye Regiments in the 19th century are also discussed within the scope. The occupation, migration, and destruction process during and after World War I are also among the historical events covered by the study.

In this study, the documentary survey method, which is considered classical in historical research, was used, and various written data such as archival documents, salnames, travelogues, official records, secondary sources, and regional sources were used. In particular, edicts, tahrir books, mühimme books, and salnames obtained from the Presidential Ottoman Archive constitute the scientific basis of the study. In addition, classical sources such as Evliya Çelebi's Travelogue and Şemseddin Sami's Kamusu'l-Âlâm have been utilised to provide information on the social and physical structure of the region. The study adopts a microhistory approach and analyses the Ottoman provincial administration in detail through the example of Muş. Historical data is synthesised with regional events and social

developments, thus revealing not only the administrative structure but also the effects of this structure on society.

One of the most striking findings of the study is that the administrative status of Muş has changed frequently throughout history. The process, which began with the acquisition of sanjak status in the 16th century, was interrupted from time to time by its return to the status of nahiyelik under neighbouring provinces such as Bitlis or Van. These fluctuations are directly related to the Ottoman-Iranian wars and tribal balances in the region.

In the 19th century, the Tanzimat reforms aimed at strengthening the central authority in Muş, putting an end to local principalities and establishing modern administrative structures. In this process, it is understood that the population showed a more positive attitude towards the central administration, especially in tax and security issues. It is emphasised that the reforms were mostly embraced by the Armenian population, as the end of the beylik structure increased their direct contact with the state.

In the study, it is stated that Muş had a multi-ethnic structure in the 19th century, with Muslim Kurds and Armenians forming the majority. Chechen, Lezgi, Avar, and Terekeme communities from the Caucasus also contributed to the enrichment of this structure. In terms of social structure, while Armenians were engaged in settled agriculture and animal husbandry, Kurds led a semi-nomadic lifestyle.

The establishment of the Hamidiye Regiments resulted in local tribes becoming a military force, which sometimes filled authority gaps and sometimes led to the emergence of new conflicts. Increasing Armenian gang activities in the region from the 1890s onwards caused serious security problems with the weakening of the Ottoman central authority. During World War I, the Russian occupation and Armenian attacks caused a serious demographic destruction in Muş, forcing most of the Muslim population to emigrate and taking many years to recover after the war.

As a result, this study provides important information to understand not only the historical development of Muş, but also the functioning of the Ottoman provincial organisation. The process of Muş's becoming a sanjak, changes in administrative allegiance, the transformation it underwent with the reforms, and how its social structure changed over time are among the main findings of the work. In these respects, the work sets an example for academic studies on the history of the Ottoman provinces and is an important source for researchers interested in the local history of Muş.